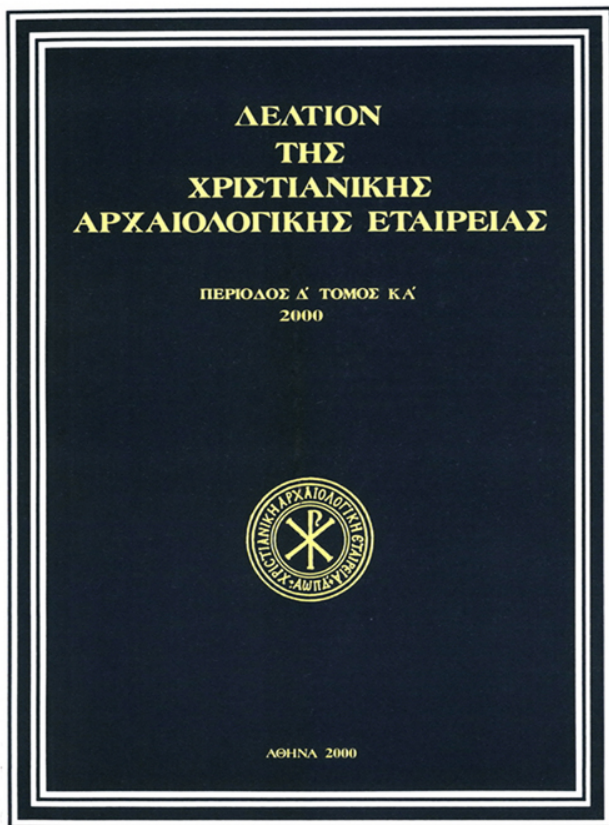

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

doi: [10.12681/dchae.549](https://doi.org/10.12681/dchae.549)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ. (2011). Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 9–16. <https://doi.org/10.12681/dchae.549>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο
αιώνα. Ιστορική εισαγωγή

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 9-16

ΑΘΗΝΑ 2000

Χρύσα Α. Μαλτέζου

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Ανάμεσα στο πλούσιο αρχαιακό υλικό που μας έχει σωθεί από τη βενετική περίοδο της ιστορίας της Κρήτης διακρίνεται μία σπάνια συλλογή εγγράφων, χρονολογημένη στο διάστημα από το β' μισό του 13ου ως τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, η οποία αναφέρεται στις εκκλησίες του Χάνδακα και της «Παρακάνδιας», της ευρύτερης δηλαδή περιοχής έξω από τα τείχη και τά προάστια της πόλης¹. Το ιστορικό της δημιουργίας και συγκέντρωσης του αρχαιακού αυτού πυρήνα είναι τό ακόλουθο: Μέ βάση το έγγραφο της παραχώρησης της Κρήτης στους Βενετούς αποίκους, η κρητική γη σχεδιάστηκε να μοιραστεί μεταξύ της Βενετικής Πολιτείας, που είχε αντικαταστήσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα, της καθολικής Έκκλησίας που είχε αντικαταστήσει την ορθόδοξη, και των Βενετών αποίκων που είχαν με τη σειρά τους αντικαταστήσει τους Βυζαντινούς γαιοκτήμονες. Όμως, τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν έτσι όπως τα είχαν προγραμματίσει τα πολυμήχανα συμβούλια στη μακρινή λιμνοθάλασσα. Η παρουσία της καθολικής Έκκλησίας αποτέλεσε ένα από τα βασικά θέματα προστριβών και διενέξεων που ταλάνισαν για πάμπολλα χρόνια τις σχέσεις ανάμεσα στη λατινική αρχιεπισκοπή Κρήτης και τό βενετικό δημόσιο. Μέσα στη συνάφεια αυτή εντάσσεται ή συλλογή των εγγράφων που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Στις αρχές του 14ου αιώνα ό Λατίνος αρχιεπίσκοπος, διεκδικώντας τις εκκλησίες της Παρακάνδιας που είχαν παρακρατηθεί από τό βενετικό δημόσιο, με έντονο διάβημα του προς τόν δόγη της Βενετίας, ζητούσε νά μάθει ποιές εκκλησίες ύπήρχαν εκεί από παλιά, συγκεκριμέ-

να από τό 1266, έτος έκδοσης παπικής διαιτητικής βούλας, ποιές είχαν καταστραφεί και ξανακτιστεί ή επισκευαστεί και ποιές ήταν καινούργιες και είχαν από τήν αρχή οικοδομηθεί. Ό δόγης έδωσε τότε έντολή στόν δούκα της Κρήτης νά εξετάσει τό ζήτημα. Η επιτροπή που συστήθηκε ad hoc διεξήγαγε σχολαστική έρευνα, αναζήτησε παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες, έλαβε μαρτυρικές καταθέσεις από έγκριτα μέλη της κρητικής κοινωνίας και κατόρθωσε τελικά νά συγκεντρώσει 130 περίπου έγγραφα που αφορούν 144 εκκλησίες².

Η σπουδαιότητα της αρχαιακής συλλογής είναι προφανής. Μας προσφέρει μία θαυμαστή ποικιλία ειδήσεων που έξυπηρετεί πολλαπλά επίπεδα ζητήσεων σχετικά με τήν τοπογραφία, τήν προσωπογραφία, τις σχέσεις ορθόδοξων και καθολικών, τήν οικονομική δραστηριότητα, τή συχνότητα λατρείας άγιων, τις ποσοτικές εκτιμήσεις κ.ά. Από τις ένότητες των μαρτυριών αυτών ξεχωρίζω δύο που συνδέονται άμεσα με τή θεματική του συμποσίου. Η πρώτη έχει νά κάνει με τόν άριθμό και τό μέγεθος των νέων ναών που είχαν ανεγερθεί μέσα και έξω από τούς βούργους του μεσαιωνικού Χάνδακα κατά τήν πρωτοβενετική περίοδο ή δεύτερη άφορα τούς κτίτορες ή ανακαινιστές των εκκλησιών. Ως προς τόν άριθμό των εκκλησιών, άρκεί μόνο νά αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τά στοιχεία που μας δίνει ή πηγή μας, από τό β' μισό του 13ου αιώνα και κατά τήν πρώτη είκοσαετία του έπόμενου, παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στόν τομέα της ανέγερσης και επισκευής όχι μόνο ναών, αλλά και σπιτιών

* Εισήγηση στό Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο της ΧΑΕ (8-10 Μαΐου 1998): Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα. Η επίδραση της ξένης κυριαρχίας. Τό κείμενο δημοσιεύεται στή μορφή που έκφωνήθηκε.

1. Τό υλικό έντοπίστηκε, έκδόθηκε και μελετήθηκε έξαντλητικά

άπό τόν Ζ.Ν. Τσιρπανλή, «Κατάστιχο» εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Έκκλησίας στή βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ίωάννινα 1985, σ. 52 κ.έ.

2. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 32, 52-71.

καί οικισμῶν³, ὡς πρὸς τίς διαστάσεις ὁμῶς τῶν ναῶν διαπιστώνεται, πάντα σύμφωνα μέ τά δεδομένα τῆς πηγῆς, ὅτι δέν ξεπερνοῦσαν συνήθως τά 30-40 τ.μ.⁴. Ἄν ἡ ἔρευνα τώρα στραφεῖ πρὸς τούς κτίτορες, ἐπισημαίνονται ἐδῶ οἱ ἐξῆς κατηγορίες⁵: ὡς κτίτορες ἢ ἀνακαινιστές ἐκκλησιῶν ἐμφανίζονται ἄλλοτε Ἑλληνες κληρικοί (ὅπως π.χ. ὁ παπα-Νικόλαος Γερανός πού ἦταν καί βιλλάνος, ἕνας καλόγερος, μιά καλόγρια πού τήν ἔλεγαν Ζωή⁶), ἄλλοτε Ἑλληνες λαϊκοί (ὅπως π.χ. ὁ χρυσοχόος Ἰωάννης Κοντός, ὁ περιβολάρης Ἰωάννης Σιλιγάρδος, ὁ παπουτής Θεόδωρος, οἱ βιλλάνοι Γιάννης Καλεσιανός καί Βασίλης⁷), ἄλλοτε οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν πού συνεργάζονταν πότε μέ τόν παπά καί πότε μέ τόν φεουδάρχη τοῦ χωριοῦ (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ περίπτωση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν Κάτω Μαραθίτης, Ξερολιά, Σίλαμος καί Sclanovathe⁸), καί ἄλλοτε, τέλος, οἱ Βενετοί φεουδάρχες (ὅπως ἦταν, ἐνδεικτικά πάλι, οἱ περιπτώσεις τοῦ Petrus Gradonico, τοῦ Katerinus Jallina, τοῦ Marcus Taliapetra, τοῦ Johanninus Gradonico⁹ καί ἄλλων). Τό συμπέρασμα, μέ ἄλλα λόγια, στό ὁποῖο καταλήγει κανεῖς μετά ἀπό αὐτές τίς ἐπισημάνσεις, εἶναι:

α) ὅτι κατά τήν πρωτοβενετική περίοδο ἀνεγείρεται ἢ ἐπισκευάζεται στόν Χάνδακα ἕνας ἀξιόλογος ἀριθμός ναῶν· β) ὅτι οἱ ναοί πού ἀνεγείρονται μαρτυροῦνται συνήθως μικρῶν διαστάσεων· γ) ὅτι οἱ κτίτορες ἢ ἀνακαινιστές τῶν ναῶν δέν ἀνήκουν σέ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα, ἀλλά προέρχονται ἀπό τίς λαϊκές τάξεις. Ἐπέμεινα σκόπιμα στήν ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς κρητικῆς συλλογῆς, γιατί τά ἀρχαιολογικά τοῦτα τεκμήρια ἐπιβεβαιώνουν μέ τόν πιό ἀποκαλυπτικό τρόπο ὅσες παρατηρήσεις μέ περισσὴ ὀξυδερκεία εἶχε διατυπώσει ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, τό 1981, στή μελέτη του γιά τή μνημειακή ζωγραφική στήν Ἑλλάδα¹⁰. Μετά ἀπό προσεκτικὴ ἐπεξεργασία ἀριθμητικῶν δεδομένων, ὁ Χατζηδάκης διαπίστωνε ὅτι στή νοτιότερη Ἑλλάδα κατά τήν ἐποχὴ τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας, «ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφικῶν διακοσμήσεων εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καί ἀπό τίς προηγούμενες καί ἀπό τίς ἐπόμενες ἐποχές». Καί συνέχιζε: «Τό φαινόμενο πρέπει νά ἔχει αἰτίες πολλαπλές καί τό θέμα προσφέρεται στοὺς ἀρμόδιους ἱστορικούς γιά νά τό διευ-

κρινίσουν ἀλλά καί νά τό χρησιμοποιήσουν ὡς ἱστορικό τεκμήριο»¹¹.

Μέ τήν ιδιότητά μου λοιπόν τῆς ἱστορικοῦ πού ἀσχολεῖται μέ τήν περίοδο κατά τήν ὁποία ξένοι παράγοντες κυριάρχησαν στόν ἑλληνικό χῶρο, ἀποδέχομαι τήν πρόσκληση ἢ τήν πρόκληση, ἂν θέλετε, τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, ἐπιχειρώντας ἐδῶ νά θέσω ὀρισμένα ζητήματα ἐντεταγμένα σέ μιά εὐρύτερη προβληματική, πού ἐλπίζω νά βοηθήσει στήν καλύτερη κατανόηση τῶν ἱστορικῶν διεργασιῶν καί διαδικασιῶν, συνυφασμένων καθὼς εἶναι μέ τήν ἔκφραση τῶν καλλιτεχνικῶν φαινομένων κάθε περιοχῆς.

Χωρισμένες σέ φραγκοκρατούμενες καί βενετοκρατούμενες κτήσεις, οἱ περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου γνώρισαν ἀπό τόν 13ο ὡς καί τόν 18ο αἰῶνα διαφορετικὴ τύχη, μεγαλύτερης ἢ μικρότερης διάρκειας λατινοκρατία, ἕναν ἢ καί περισσότερους ξένους κυριάρχους. Ἄλλες πέρασαν κατευθείαν ἀπό τὴ βυζαντινὴ ἐξουσία στή βενετικὴ κυριαρχία· ἄλλες φεουδαρχοποιήθηκαν σύμφωνα μέ τὴ δυτικὴ ἀντίληψη· καί ἄλλες χρειάστηκε νά διανύσουν μιά φεουδαρχικὴ φάση προτοῦ γίνουν βενετικὲς κτήσεις. Κάθε περιοχὴ ἐπομένως ἀποκτᾷ διάφορο ἱστορικό κλίμα πού ἐπιδρᾷ στόν ντόπιο πληθυσμὸ ἀνάλογα μέ τήν ἰδιαιτερότητα τῶν συνθηκῶν πού τό δημιουργήσαν. Ὁ ἐρευνητὴς πού ἔχει ὡς πεδίο παρατήρησης τόν ἱστορικό καμβά, πάνω στόν ὁποῖο ὑφάνθηκε ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς λατινοκρατούμενης ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, δέν ἀργεῖ νά ἔλθει ἀντιμέτωπος μέ τρία μείζονα προβλήματα, ἀποφασιστικά τῶν βαθμιαίων ἀλλαγῶν πού σημειώθηκαν στό κοινωνικό σῶμα κατά τόν αἰῶνα πού ἄρχισε μέ τό τέταρτο σταυροφορικό κίνημα. Τό πρῶτο ἀπό αὐτά τά προβλήματα ἀφορᾷ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων πού βρέθηκαν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν Δυτικῶν, καί ἰδιαίτερα τὴ στάση τῶν ἀρχόντων ἀπέναντι στοὺς ξένους παράγοντες. Τό δεύτερο ἔχει σχέση μέ τά πληθυσμικά δεδομένα τῆς λατινικῆς παρουσίας στόν ἑλληνικό χῶρο. Τό τρίτο, τέλος, κεντρικὸ πρόβλημα ἀναφέρεται στό θρησκευτικό σύννορο πού χώριζε τούς κατακτημένους πληθυσμούς ἀπό τούς κατακτητές. Ἡ διερεύνηση τῶν ζητημάτων αὐτῶν μπορεῖ, πιστεύω, νά ὀδηγήσει σέ στέρρες

3. Ὁ.π., σ. 75-80.

4. Ὁ.π., σ. 80-81.

5. Ὁ.π., σ. 81-83.

6. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 203 III, 215 III, 153 I.

7. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 233 IV, 203 II, 233 I, 206 II, 222 III.

8. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 201 II, 208 IV, 229 I, 215 III.

9. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 215 II, 218, 220 I-II, 230 I-III.

10. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στήν Ἑλλάδα. Ποσοτικὲς προσεγγίσεις, ΠΑΑ 56 (1981), σ. 380-390.

11. Χατζηδάκης, ὁ.π., σ. 388-389.

έρμηνευτικές κλειδες πού επιτρέπουν νά συλλάβομε τούς μετασχηματισμούς καί τίς ἀνακατατάξεις πού ἐπῆλθαν, ἄλλοτε μέ βραδεῖς καί ἄλλοτε μέ ταχύτερους ρυθμούς, στό κοινωνικό σύστημα· ἐπιτρέπουν συγχρόνως νά ἀντιληφθοῦμε μέ μεγαλύτερη σαφήνεια τήν καλλιτεχνική φυσιογνωμία κάθε περιοχῆς.

Ἑλληνικές καί δυτικές πηγές συμφωνοῦν ὅτι οἱ βυζαντινές ἐπαρχίες ὑποδέχθηκαν τούς Λατίνους κατακτητές χωρίς νά προβάλλουν ἀντίσταση. Οἱ πόλεις, διαβάζομε στά σύγχρονα κείμενα, ἔπεφταν ἢ μία μετά τήν ἄλλη στά χέρια τῶν Φράγκων, μέ τήν ἴδια εὐκολία μέ τήν ὁποία ξαπλώνεται ἡ φωτιά. Ὁ λαός τῆς Θεσσαλονίκης «περιχαρῶς» καί «μετ' εὐσήμων βοῶν» παρέδωσε τήν πόλη στόν Λατίνο αὐτοκράτορα. Στή Βοιωτία ὁ Βοιφάτιος Μομφερρατικός ἔγινε δεκτός, λέει ἡ πηγὴ μας, σάν νά ἦταν κάποιος πού ἐπέστρεφε ὕστερα ἀπό χρόνια στήν πατρίδα του, ἐνῶ στόν Ἄλμυρό καί στή Θήβα οἱ κάτοικοι χαιρέτισαν τούς Φράγκους μέ τόσες ζητωκραυγές, τύμπανα, σάλπιγγες καί ταμπούρα, ὥστε ὅλη ἡ γῆ ἔτρεμε¹². Ἡ ἀπουσία ἐνοπλῆς ἀντίστασης ἀποδίδεται συνήθως στήν εὐθραυστη κοινωνική καί οικονομική κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν αὐτοκρατορία στίς παραμονές τῆς τέταρτης σταυροφορίας. Ἡ ἀποδυναμώση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου στή διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῶν Ἀγγέλων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπόσπαση πολλῶν περιοχῶν ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία καί τή δημιουργία «κακοδαμῶνων τυραννίδων», σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, ταλαιπωρημένοι ἀπό τή βαριά φορολογία καί παραδομένοι στίς καταχρήσεις τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, ἀντιμετώπισαν μέ ἀδιαφορία τήν κατάκτηση τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας καί, ἀκόμα, μέ ἀνακούφιση τήν κατάργηση τοῦ κράτους πού σήμαινε γι' αὐτούς ἀπαλλαγὴ ἀπό τούς ἀλλεπάλληλους φόρους, στούς ὁποίους δέν ἦταν πιά σέ θέση νά ἀνταποκριθοῦν¹³. Ὅσο γιά τούς τοπικούς ἄρχοντες, ἢ συμπεριφορὰ τους δέν ἦταν ἀσφαλῶς ἐνιαία καί πάντως δέν ἦταν ὅλοι ἐτοιμοί νά συνεργαστοῦν μέ τόν κατακτητή, «τῆς πατρίδος προα-

γωγοί γινόμενοι», ὅπως πικρόχολα τούς κατηγορεῖ ὁ Χωνιάτης¹⁴. Ἡ στάση τους, σέ ἄμεση σχέση μέ τήν ποιικιλία τῶν συνθηκῶν καί παραδόσεων πού εἶχαν διαμορφωθεῖ σέ κάθε περιοχή, ἐκφράζεται μέ τρεῖς τύπους: τή φυγῆ, τήν ἀντίσταση, τήν ἀποδοχή καί συνεργασία.

Τῆ φυγῆ ὡς λύση ἀπέναντι στήν ἐπικράτηση τῶν ξένων πρέπει νά ἐπέλεξαν ἢ νά ἀναγκάστηκαν νά ἐπιλέξουν ὄχι λίγοι ἄρχοντες, ὅπως τουλάχιστον μᾶς ἀφήνουν νά συμπεράνομε οἱ λιγοστές καί ἀποσπασματικές στό σύνολό τους πηγές. Ὁ Θεόδωρος Μακρεμβολίτης, λ.χ., ἔφυγε τό 1204 ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί πῆγε στήν Κέρκυρα, ὅπου ὑποβιβάστηκε κοινωνικά σέ πάροικο¹⁵. Ὁ Μιχαήλ Χαλκούτζης ἐγκατέλειψε τήν Εὐβοία καί κατέφυγε στή Νίκαια, προτιμώντας τή φυγῆ ἀπό τήν παραμονή «ἐν πατρίδι τυραννουμένη καί ὑπό χεῖρα κείσθαι λατινική»¹⁶. Εὐάριθμοι, τέλος, ἄρχοντες μαρτυροῦνται νά ἐγκαταλείπουν τήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους, ἀφοῦ προηγουμένως προσπάθησαν νά προβάλλουν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ξένων. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Χαμάρετου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ πρῶτα ἀγωνίστηκε στή Λακωνία ἐναντίον τῶν Φράγκων, κατέφυγε τό 1222 στήν Ἠπειρο¹⁷. Καί εἶναι ἐπίσης ἡ περίπτωση τῶν εἴκοσι Κρητικῶν ἀρχόντων πού, μετά ἀπό ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Βενετῶν, ζήτησαν τό 1213 νά ἀκολουθήσουν τόν Μάρκο Σανούδο στή Νάξο καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τοῦ Ἀρχιεπελάγου¹⁸.

Ἔνας ἄλλος τύπος συμπεριφορᾶς τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας εἶναι ἡ ἀντίσταση. Ἄρχοντες ἀντιστασιακοῦς ἐντοπίζομε στήν Πελοπόννησο καί βεβαίως στήν Κρήτη. Ἀπό τούς ἐπώνυμους Πελοποννήσιους ἄρχοντες ἀναφέρονται μεταξύ ἄλλων ὁ Λέων Σγουρός, ὁ Λέων καί ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος, καθὼς καί οἱ τρεῖς ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας, Μαμωνάς, Δαμνογιάννης καί Σοφιανός. Ὁ Σγουρός καί ὁ Χαμάρετος ἦταν ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν κεντρική διοίκηση ἄρχοντες καί ἐπομένως ἦταν οἱ μόνοι πού διέθεταν δικές τους στρατιωτικές δυ-

12. Χρῦσα Α. Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα. Βενετικές καί γενοσηματικές κτήσεις, ΙΕΕ Θ'*, Ἀθήνα 1979, σ. 248. Π. Γουναρίδης, *Οἱ πολιτικές προϋποθέσεις γιά τήν ἀντίσταση στοῦς Λατίνους τό 1204, Σύμμεικτα 5* (1983), σ. 143.

13. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Presses Universitaires de France 1975, σ. 90 κ.έ. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 248. Γουναρίδης, ὁ.π., σ. 143-145.

14. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 248.

15. D. Jacoby, *From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change, Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ἐπιμ. Β. Arbel κ.ά. Μεγάλη Βρετανία 1989, σ. 6.

16. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 264. Γουναρίδης, ὁ.π. σ. 156.

17. Μ.Σ. Κορδῶσης, *Ἡ κατάκτηση τῆς Νότιας Ἑλλάδας ἀπό τούς Φράγκους. Ἱστορικά καί τοπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 132-133.

18. Jacoby, ὁ.π., σ. 6.

νάμεις, ικανές να αντιμετωπίσουν τούς Φράγκους. Αντίθετα, στην ανατολική Στερεά δεν υπήρχαν, τη στιγμή της φραγκικής κατάκτησης, ανεξάρτητοι άρχοντες και οι μικροί ανώνυμοι άρχοντες δεν προέβαλαν αντίσταση¹⁹. Στην Κρήτη, πάλι, το άρχοντολόι με τη μεγάλη κοινωνική και οικονομική του αϊγλή είχε διακηρύξει ανοικτά την αντίθεσή του προς την ξένη κυριαρχία, αντιδρώντας με μιά σειρά επαναστατικών κινημάτων που βασάνισαν επί αιώνες τη Βενετία. Όσο, παρά την επαναστατική δραστηριότητα που ανέπτυξαν, οι Κρητικοί άρχοντες δεν εμφανίστηκαν συνασπισμένοι και δεν επιδίωξαν να αντιτάξουν κοινό έναντι των Βενετών μέτωπο. Οι άριστοκρατικές οικογένειες επαναστατούσαν καθεμία χωριστά και κάθε φορά που κινδύνευε το καθεστώς των κτημάτων τους²⁰.

Σε αντίθεση με όρισμένους, ανεξάρτητους από το κέντρο, άρχοντες της Πελοποννήσου, που άντεταξαν αντίσταση στους κατακτητές, οι υπόλοιποι συμβίβαστηκαν με τούς Φράγκους – «έποικασιν συμβίβασιν» μās λέει τό Χρονικό του Μορέως – και έντάχθηκαν όλοι μαζί στό φεουδαρχικό σύστημα των ξένων²¹. Σε συμβίβασμό, μετά από έντονη επαναστατική κινητικότητα, κατέληγαν επίσης, μεμονωμένα όμως και ποτέ όλοι μαζί, οι Κρητικοί άρχοντες, διατηρώντας έτσι τίς περιουσίες και τά κτήματά τους. Στην Άθήνα, από την άλλη μεριά, όταν πέρασε ή σύγχυση που είχε προκαλέσει ό έρχομός των Φράγκων, λαϊκοί και κληρικοί αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με τη νέα κατάσταση. Ό ήγούμενος της Καισαριανής υπηρέτησε «παντοίως... τούς παρόντας δεσπότης» και από τούς άρχοντες ό Δημήτριος Μακρεμβολίτης είχε έπιστρέψει στην πόλη, από όπου έστειλε μάλιστα τρόφιμα στόν έξόριστο Μιχαήλ Χωνιάτη²².

Άπό την ως τώρα εξέταση της στάσης των άρχόντων απέναντι στους Λατίνους γίνεται σαφές ότι ή αναστάτωση που σημειώθηκε με τη λατινική κατάκτηση στους κόλπους της τοπικής άριστοκρατίας έφερε στην επιφάνεια τίς διαχωριστικές τάσεις, οι οποίες άδρανοποιούσαν τίς περισσότερες περιπτώσεις τίς άρχοντικές οικογένειες, με αποτέλεσμα οι λαϊκές τάξεις να στερηθούν σε μιά κρίσιμη στιγμή των ήγετων εκείνων που θά

ήταν σε θέση να οργανώσουν τόν πληθυσμό έναντι των κατακτητών. Μπορούμε έτσι να καταλάβουμε γιατί στόν 13ο αιώνα οι άρχοντες δεν άσχολήθηκαν με την άνέγερση ή τή ζωγραφική διακόσμηση μνημείων. Αυτό που πρωτίστως τούς ένδιέφερε δεν ήταν να εκδηλώσουν ή να προβάλουν με τη χορηγία ή την άφιέρωση μνημείων τό κοινωνικό τους γόητρο, αλλά να διατηρήσουν σε μιά μεταλλασσόμενη εποχή τίς κτηματικές τους περιουσίες. Οι περισσότεροι άλλωστε άρχοντες ζητούσαν από τούς Λατίνους αναγνώριση των γαιών τους, για να αποδείξουν ότι τούς άνήκαν, όταν θά επανέρχονταν στην άρχή οι Βυζαντινοί. Ήταν λοιπόν χρόνος άναμονής και αναδίπλωσης και όχι χρόνος δράσης και προβολής. Μόνο τίς άρχές του επόμενου αιώνα θά συναντήσουμε και πάλι άρχοντες άνάμεσα στους χορηγούς εκκλησιών. Είναι ή περίπτωση επτά μικρών ναών στην Κύμη, που κτίστηκαν και διακοσμήθηκαν μεταξύ των έτών 1303 και 1311 με τη χορηγία, σύμφωνα με τά πορίσματα νεότερης έρευνας, τοπικών άρχόντων και όχι, όπως παλαιότερα είχε ύποστηριχθεί, πλούσιων ελεύθερων χωρικών²³.

Ένω οι άρχοντες πασχίζουν να διατηρήσουν τά παλαιά τους προνόμια, μιά νέα τάξη άποδεσμεύεται από τό κοινωνικό σύνολο, καθώς οι κάτοικοι των άστικων κέντρων εκμεταλλεύονται με τόλμη και ευφυΐα τίς περιστάσεις που είχε δημιουργήσει ή λατινική κυριαρχία και έντάσσονται στό οικονομικό και έμπορικό σύστημα των ξένων. Η θέση αυτών των νεόπλουτων Έλλήνων, εμπόρων κυρίως και επαγγελματιών, δεν διέφερε στην πραγματικότητα από αυτή των Φράγκων και των Βενετών που είχαν κατακλύσει τόν έλληνικό χώρο. Παρατηρείται ακόμη και τουτό: σε όρισμένα νησιά του Αιγαίου εισχώρησαν τίς τάξεις των φεουδαρχών Έλληνες κατώτερης κοινωνικής θέσης έναντι συμβολικού επικυριαρχικού τέλους. Με τη συμμετοχή του ντόπιου πληθυσμού τίς οικονομικές δομές των Δυτικών, αναπτύχθηκε έτσι στην Κρήτη, στην Εύβοια, στη Μεθώνη και την Κορώνη μιά νέα κοινωνική ομάδα, ή οποία κατέληξε στους χρόνους που άκολούθησαν στη σύσταση μιάς άκμιαίας άστικής κοινωνίας²⁴. Οι εκπρόσωποι της

19. Κορδώσης, ό.π., σ. 165 κ.έ.

20. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Ή Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη, Ίστορία και πολιτισμός*, 2, Κρήτη 1988, σ. 129-130.

21. Κορδώσης, ό.π., σ. 165-166.

22. Φ. Γκρεγορόβιους, *Μεσαιωνική ίστορία των Άθηνων* (μτφρ. Α. Τσάρας), 2, Άθήνα 1991, σ. 98· πρβλ. Μαλτέζου, ό.π. (ύποσημ.

12), σ. 255.

23. J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 1973, σ. 51, 159-154, 172. Jacoby, ό.π., σ. 35, σημ. 14.

24. Βλ. ένδεικτικά για την άστική τάξη στην Κρήτη, Μαλτέζου, ό.π. (ύποσημ. 20), σ. 142-147. Για την κοινωνική διαστρωμάτωση

αστικής αὐτῆς τάξης κατέχουν ἀξιόλογη θέση στήν κοινωνία, διαθέτουν ἀναγκαῖα οἰκονομικά ἀποθέματα καί εἶναι ἐκεῖνοι πού φροντίζουν νά κτίσουν ἢ νά διακοσμοῦν ἐκκλησίες μέ φθηνότερα πιά ὑλικά, μέ πέτρες ντόπιες, ἀλλά μέ ὑψηλοῦ πάντα βαθμοῦ καλλιτεχνική καλαισθησία.

Καί ἔρχομαι στό δεύτερο ζήτημα πού θά μέ ἀπασχολήσει ἐδῶ, στό ζήτημα τῆς δημογραφικῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, συγκεκριμένα τῶν πληθυσμικῶν δεδομένων, τά ὁποῖα ἀφοροῦν τοῦς Λατίνους ἀποίκους στήν Ἑλλάδα τόν 13ο αἰώνα. Οἱ διαθέσιμες πηγές, μολονότι ἄνισες καί σποραδικές, ἀναφέρονται ὅλες στό ὀλιγόριθμο (στήν *paucitatem*, *paucitatem*) τῶν ξένων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς ἑλληνικές περιοχές. Ὅρισμένες ἀριθμητικές μαρτυρίες εἶναι ἀξίες μνείας. Στή φραγκοκρατούμενη π.χ. Πελοπόννησο, στή διετία 1204-1205, ὑπολογίζεται ὅτι οἱ Λατίνοι ἔφταναν μόλις τά 700 ἕως 1.000 ἄτομα²⁵. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τό 1225, πάλι στόν Μοριά μνημονεύονται 450 ἱππεῖς κατανεμημένοι σέ 170 φέουδα²⁶. Στή βενετοκρατούμενη Κρήτη, στό διάστημα ἀπό τό 1211 ἕως τό 1252 οἱ Βενετοί ἔστειλαν 250 περίπου ἀποίκους (120 τό 1211, 67 τό 1222, 9 μεταξύ τῶν ἐτῶν 1222 καί 1251, καί 52 τό 1252)²⁷. Οἱ χαμηλοί ἀριθμοί παραμένουν οἱ ἴδιοι καί στόν ἐπόμενο αἰώνα. Ὑπολογίζεται ὅτι στήν Ἀθήνα οἱ Καταλανοί ἔφταναν τοῦς 3.000, ἐνῶ γενικά οἱ Λατίνοι στήν κεντρική Ἑλλάδα τίς 5.000-6.000²⁸. Στή Μεθώνη, ἐξάλλου, καί τήν Κορώνη εἶχαν σταλεῖ τό 1301 ἀπό τή Βενετία ὡς ἀποικοὶ 24 ὅλοι κι ὅλοι Βενετοί μέ τίς οἰκογένειές τους²⁹.

Οἱ ξένοι ἀποικοὶ στίς φραγκικές καί βενετικές κτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἔφτασαν οἱ περισσότεροι χωρίς οἰκογένειες (οἱ πληροφορίες γιά τίς λατινικῆς καταγωγῆς γυναῖκες στά πρῶτα χρόνια τῆς λατινοκρατίας ἀπουσιάζουν) καί ἐγκαταστάθηκαν κυρίως στίς πόλεις καί εἰδικότερα στά λιμάνια. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ

Βενετοὶ φεουδάρχες τῆς Κρήτης ἦταν ὑποχρεωμένοι μέ ποινή καταβολῆς προστίμου στοὺς παραβάτες νά κατοικοῦν στίς πόλεις, στίς περιοχές τῶν ὁποίων ἀνήκαν τά φέουδά τους, καί ὄχι στήν ὑπαιθρο ὅπου βρισκόταν ἡ γῆ τους³⁰. Ἐνδιαφέρουσα ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἀνασφάλειας πού πρέπει νά ἐνιωθοῦν οἱ μειονότητες τῶν ξένων μπροστά στήν ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ ἀρχαϊκή μαρτυρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό 1311 τρεῖς φεουδάρχες παραχώρησαν σέ ἕναν Βενετό μέρος βουνοῦ στή Μεσαρά, γιά νά κτίσει πύργο καί νά δημιουργήσει βουργο, μέ σκοπό, ὅπως σημειώνεται στό σχετικό παραχωρητήριο ἔγγραφο, τήν ἀσφάλεια τῆς περιοχῆς³¹. Μαζί μέ τά νέα κοινωνικά σχήματα, οἱ ξένοι μετέφεραν στήν Ἑλλάδα καί τό κάστρο, πού ἀποτελοῦσε τό σύμβολο τῆς φεουδαρχίας καί τόν πυρήνα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν κατακτητῶν. Τά περισσότερα κάστρα τῆς φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου χρονολογοῦνται στά πρῶτα χρόνια τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας. Τά πῶ πολλὰ ἀπό αὐτά κατασκευάστηκαν πάνω σέ παλαιότερα ἀμυντικά κτίσματα, ἀρχαῖα ἢ βυζαντινά, καί λίγα ἦταν ἐκεῖνα πού κτίστηκαν ἀπό τήν ἀρχή σέ θέσεις, τίς ὁποῖες ἔκριναν οἱ Φράγκοι σημαντικές. Γενικά ἀνήκουν στόν τύπο τοῦ ὄρεινοῦ κάστρου πού ἰσχυροποιεῖ ἀπλῶς τή φυσική ἀμυντική θέση τοῦ λόφου ἢ τοῦ βουνοῦ. Ἡ ἀβεβαιότητα ὠθοῦσε τοὺς κατακτητές νά ἀναζητοῦν προστασία σέ αὐτά τά κάστρα, πού ἔκτιζαν ἐσπευσμένα, χωρίς καλλιτεχνικές ἢ ἄλλες ἀπαιτήσεις, χρησιμοποιώντας ὑλικό πού ἔβρισκαν ἐπιτόπου ἢ σέ γειτονικές περιοχές, ὅπου ὑπῆρχαν ἐρειπωμένα παλαιότερων ἐποχῶν οἰκοδομήματα. Ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ τό παράδειγμα τῶν φραγκικῶν ὀχυρώσεων τῆς Παροικιᾶς στήν Πάρο πού κτίστηκαν μέ ὑλικό παρμένο ἀπό τόν παρακείμενο ἀρχαῖο ναό τῆς Ἥρας³². Κλεισμένοι μέσα σέ αὐτά τά ὀχυρά πού τοὺς προστάτευαν ἀπό παντοίους κινδύνους, οἱ Φράγκοι προσπάθησαν

στά νησιά βλ. πρόχειρα Chryssa A. Maltezu, *Les Grecs de la mer Égée pendant la période de la latinocratie, Oriente y Occidente en la edad media. Influjos bizantinos en la cultura occidental*, Vittoria 1993, σ. 144.

25. P. Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1995 (στό ἔξῃς: Lock, *The Franks*), σ. 292.

26. D. Jacoby, *Les états latins en Roumanie: Phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ), XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports, I: Histoire*, Ἀθήνα 1976, σ. 20.

27. Ὁ.π., σ. 22. Χρῆσα Μαλτέζου, *Concessio Crete*. Παρατηρήσεις στά ἔγγραφα διανομῆς φεοῦδων στοὺς πρῶτους Βενετοὺς

ἀποίκους τῆς Κρήτης, *Λοιβή. Εἰς μνήμην Ἀνδρέα Γ. Καλοκαιρινοῦ*, Ἡράκλειο 1994, σ. 109 κ.ἑ.

28. Lock, *The Franks*, σ. 292.

29. Jacoby, ὀ.π. (ὑποσημ. 26), σ. 22.

30. Χ. Γάσπαρης, *Ἡ γῆ καί οἱ αγρότες στή μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αἰ.*, Ἀθήνα 1997, σ. 57.

31. Ὁ.π., σ. 167.

32. Helen Saradi, *The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence*, *International Journal of the Classical Tradition* 3, 4 (1997), σ. 406.

νά συνεχίσουν τόν δυτικό τρόπο ζωής σέ ένα χώρο ξένο πρὸς τή φεουδαρχική αντίληψη καί νοοτροπία³³.

Κάτω ἀπὸ τίς ἰδιάζουσες αὐτές συνθήκες ἦταν φυσικό οἱ δύο κόσμοι νά μὴ δέχονται ἀκόμη πολιτισμικές ἀλληλοδιδασκαλίες. Στὰ χωριά, ὅπου τὸ λατινικὸ στοιχεῖο εἴτε ἀπουσίαζε εἴτε ἦταν ὀλιγάριθμο, οἱ Ἕλληνες ἐξακολουθοῦσαν νά κτίζουν τοὺς ναοὺς τους, ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις καί πιστοὶ στὰ βυζαντινά πρότυπα. Ἄς τονιστεῖ ὅτι στὴν Κρήτη, ὅπως δείχνουν οἱ γνωστὲς κτιριοτικές σέ ναοὺς ἐπιγραφές πού μνημονεύουν τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, ὄχι μόνον ἄτομα ἀλλὰ καί ὀλόκληρα χωριά παρέπεμπαν στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο, ἀναγνωρίζοντάς τον θεωρητικά, παρὰ τὴ βενετική κατοχή, ὡς τὴν ἀνώτατη νόμιμη ἀρχή³⁴. Ἀπὸ τὴ δική τους μεριά, οἱ Λατίνοι φεουδάρχες, στὴν πρῶμη τουλάχιστον λατινοκρατία, ἔμεναν καί αὐτοὶ προσηλωμένοι στὶς δικές τους καλλιτεχνικές παραδόσεις. Ὁ Νικόλαος Β' τοῦ Σαιντομέρ, αὐθέντης τῆς Θήβας, εἶχε κτίσει στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα ἓνα περίφημο κάστρο πάνω στὴν Καδμεία καί τὸ εἶχε διακοσμήσει μὲ τοιχογραφίες πού ἀπεικονίζαν τὴν κατάκτηση τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπὸ τοὺς Φράγκους³⁵. Μὲ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες παρίσταναν τὴν πολιορκία τῆς Τροίας, ἦταν ἐπίσης διακοσμημένο τὸ ἀρχιεπισκοπικό μέγαρο στὴν Πάτρα, πού πρὶν γίνει ἔδρα τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου χρησίμευε πιθανότατα ὡς παλάτι τοῦ τοπικοῦ βαρῶνου³⁶.

Ἄφησα νά σχολιάσω τελευταῖο, ὡς πὶό σημαντικό, τὸ ζήτημα τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ πού συνέιχε τὸν ἑλληνικό πληθυσμὸ τῶν λατινοκρατούμενων ἐδαφῶν, αὐτὸ δηλαδή τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Συνηθίζομε νά ὑπερτονίζομε τὴ θέση ὅτι ἡ πίστη ὑπῆρξε τὸ σύννορο πού κρατοῦσε χωρισμένους τοὺς κατακτητὲς ἀπὸ τοὺς κατακτημένους. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ὁρθόδοξία ἦταν ἰσχυρὸ μέσο διαφοροποίησης τῶν ντόπιων ἀπὸ τοὺς ξένους, ὅμως δέν ὑπάρχει, ἐπίσης, ἀμφιβολία ὅτι σέ ὀρισμένες περιοχές, ἰδιαίτερα σέ ὅσες ἦταν ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ πολυσύχναστα ἀστικά κέντρα, ὁ βυζαντινὸς ἰσθὸς πού συγκρατοῦσε τίς δομές τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας διατηρήθηκε ἀνέπαφος, μὲ ἀποτελε-

σμα νά παρατηρεῖται ἀμοιβαία ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους καί τοὺς καθολικούς ἀνοχή. Σέ κάθε ἑλληνικό τόπο ἐπικράτησε ὡστόσο, μετὰ τὸν διαμελισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, μιὰ χωριστὴ ἱστορική ἀτμόσφαιρα πού ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ στὴ διαμόρφωση τῆς στάσης τοῦ ὀρθόδοξου Ἕλληνα καί ἀντίστοιχα τοῦ καθολικοῦ Φράγκου ἢ Βενετοῦ. Ἔτσι, σέ περιοχές, οἱ ὁποῖες γνώρισαν περιόδους ἐχθροπραξιῶν, πού ὄξυναν τὰ πάθη, συναντοῦμε ὀρθόδοξους νά ἀποκαλοῦν «κύλους» καί «γουρούνια» τοὺς καθολικούς, νά πλένουν τίς τράπεζες πού εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ Λατίνοι ἱερεῖς καί νά ξαναβαπτίζουν τὰ παιδιά τους³⁷. Σέ ἄλλες πάλι περιοχές, ὅπου δέν παρατηρήθηκαν βίαιες συγκρούσεις ἑλληνικοῦ καί δυτικοῦ στοιχείου καί ὅπου οἱ καθολικοὶ δέν ἄσκησαν πιέσεις στοὺς Ἕλληνες νά ἀναγνωρίσουν τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, οἱ ὀρθόδοξοι εἶχαν ἐξασφαλίσει ἀπὸ τοὺς καθολικούς θρησκευτικὴ ἐλευθερία καί σεβασμὸ στὶς παραδόσεις τους. Δέν πρέπει, συνεπῶς, βλέποντας τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, νά μᾶς ξενίζει ἡ μαρτυρία ὅτι Βενετοὶ φεουδάρχες στὴν Κρήτη ἦταν κτίτορες ὀρθόδοξων ναῶν στὰ χωριά πού ἀνήκαν στὴ δικαιοδοσία τους, κτίζοντάς τους συχνά μαζί μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς χωρικούς.

Ἡ συνήθης πρακτικὴ πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Λατίνοι στὴν Ἀνατολή ἦταν νά οἰκειοποιοῦνται τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς καί ὄχι νά κτίζουν καινούργιους, προτιμώντας σέ πολλές περιπτώσεις νά ἀλλάζουν τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, στὴ μνήμη τοῦ ὁποῖου ἐτιμᾶτο ἡ ἐκκλησία. Στὴν Εὐβοία ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς μετατράπηκε σέ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἐνῶ στὴ Θήβα ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς ἀλλάξε σέ ναὸ τῆς Ἁγίας Λουκίας³⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ καθολικά τάγματα τῶν Φραγκισκανῶν, τῶν Κιστερκίων, τῶν Δομηνικανῶν, τῶν Μινοριτῶν εἶχαν ἐξαπολύσει ἓνα κύμα μοναχῶν στὴ Ρωμανία, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σέ ὀρθόδοξα μοναστήρια, ἀρχίζοντας ἀμέσως τὴν προπαγανδιστικὴ τους δράση. Ἡ μονὴ τοῦ Δαφνίου παραχωρήθηκε στοὺς Κιστερκίους μοναχοὺς τοῦ ἄββαείου τοῦ Bellevaux τῆς Βουργουνδίας· στοὺς Κιστερκίους παραχωρήθηκε ἐπίσης καί ἡ μονὴ τοῦ Χορτιάτη στὴ Θεσσαλονίκη,

33. Μαλτέζου, ὀ.π. (ὑπόσημ. 20), σ. 250-251.

34. Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete* (μτφρ. ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ 1957), Νέα Ὑόρκη 1973, σ. 180.

35. «Ἐποικεν γὰρ κ' ἔχτισεν το κ' ἑκαταίστόρησέν το / τὸ πῶς ἐκουγκεστήσασιν οἱ Φράγκοι τὴν Συρίαν»: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἔκδ. Π. Καλονάρος [Ἀθήνα] 1940, σσ. 8080-8085, πρβλ.

Lock, *The Franks*, σ. 220.

36. Aneta Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-Cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Ἀθήνα 1991, σ. 215, Lock, *The Franks*, σ. 220.

37. Lock, *The Franks*, ὀ.π.

38. Ὁ.π., σ. 218.

ἐνῶ ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη περιῆλθαν στους μοναχοὺς τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Ἱερουσαλήμ³⁹.

Στό κλασικό ἔργο του, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὁ J. Gill, ἐξετάζοντας τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῆς ἔνωσης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ καθολικοὶ μοναχοὶ πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸν ἑλληνικό χώρο δὲν μπόρεσαν νά βοηθήσουν πρὸς τὴν ἑνωτικὴ κατεύθυνση, γιατί δὲν ἦταν πολλοί. Πράγματι, ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν πού τὰ καθολικά τάγματα εἶχαν στείλει στήν Ἑλλάδα ἦταν περιορισμένος, ὅμως ἡ ἀποτυχία τους νά ἀσκήσουν ἐπιρροή στους ντόπιους δὲν ὀφείλεται ἀσφαλῶς μόνο στήν ἀριθμητικὴ τους ἀδυναμία. Προσκολλημένοι στίς δυτικὲς συνήθειες καὶ πρακτικὲς, οἱ Λατίνοι μοναχοὶ ἐπιδίδονταν ἀποκλειστικά στήν οὐτοπικὴ προσηλυτιστικὴ τους ἀποστολή, ἀγνοώντας τὰ σύνθετα προβλήματα πού εἶχε δημιουργήσει ἡ λατινικὴ ἐξάπλωση στή Ρωμανία καὶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ κοινωνικό τοπίο τῆς νέας γῆς, στήν ὁποία εἶχαν ἐγκατασταθεῖ. Τὰ μοναστηριακά οἰκοδομήματα πού κτίστηκαν βασισμένα σέ ἀμυγῆ δυτικὰ πρότυπα ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν καθολικῶν ταγμάτων, ὅπως, γιὰ νά ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα, ἡ μεγαλοπρεπὴς γοθικοῦ ρυθμοῦ μονὴ τῆς Στυμφαλίας, ἀποτελοῦν εὐγλωττα τεκμήρια τοῦ προσανατολισμοῦ πού εἶχαν οἱ μοναχοὶ πρὸς τὴ μητέρα ἐκκλησία τοῦ τάγματός τους⁴⁰. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ μικροὶ ὀρθόδοξοι ναοὶ πού κτίζονται τὴν ἴδια ἐποχὴ συνεχίζουν μὲ ἐπιμονὴ τὴν τοπικὴ βυζαντινὴ παράδοση, χωρὶς νά ἐπηρεάζονται παρὰ μόνο κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ ξένες ιδέες. Στὴν τελευταία, χάριν παραδείγματος πάλι, κατηγορία ἀνήκει ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο τῆς Ἡλείας, πού χρονολογεῖται πιθανότατα, σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη τοῦ Χαράλαμπου Μπούρα, στὸν 13ο αἰῶνα⁴¹. Τὴν καχυποψία καὶ τὴ δυσπιστία πού ἔτρεφαν οἱ Ἑλ-

ληνες ἀπέναντι στὸν καθολικό γενικότερα κλῆρο καὶ εἰδικότερα στους καθολικοὺς μοναχοὺς προδίδουν τὰ ὀνόματα «φραγκοκκλησιά» καὶ «φραγκομονάστηρο», πού παραπέμπουν στὴν ἐποχὴ τῆς λατινοκρατίας μὲ μειονεκτικὴ ὅμως στὴ γλώσσα μας σημασία. Ἀλλὰ πὺ χαρακτηριστικὴ ἀκόμη τῆς ἀρνητικῆς στάσης πού τηροῦσαν οἱ ντόπιοι ἀπέναντι στους Λατίνους μοναχοὺς εἶναι ἡ ὑβριστικὴ ἔκφραση «τόν κακό σου τόν φλάρο» πού χρησιμοποιεῖται ὡς καὶ στίς ἡμέρες μας ὡς συνώνυμη τῆς ἔννοιας «τόν κακό σου τόν καιρό». Ἡ λέξη «φλάρος» προέρχεται ἀπὸ τὴ βενετικὴ λέξη *frag* πού σημαίνει τὸν ἀδελφό, τὸν καλόγερο τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας⁴². Τὰ αἰσθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τὰ εἶχε πολὺ καλά ἀντιληφθεῖ ὁ Μαρίνος Σανοῦδος, ὁ γνωστός προπαγανδιστὴς τοῦ σταυροφορικοῦ κινήματος κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα. «Ἄς παραδεχθοῦμε», ὁμολογεῖ ὁ Σανοῦδος, «ὅτι μπορεῖ νά κυριαρχοῦμε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ποτέ δὲν θά μπορέσομε νά ὑποτάξομε τὴν καρδιά τοῦ λαοῦ αὐτοῦ στὴ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία»⁴³.

Θά χρειαστεῖ νά περάσει ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ ὄχι μόνον ἡ ἀμβλυνση τῶν θρησκευτικῶν διαφορῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξίσωση ντόπιων καὶ ξένων, πού θά ὀδηγήσουν στὴν εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν δύο χριστιανικῶν κοινοτήτων. Σιγὰ ἀλλὰ σταθερὰ ὁ Ἑλληνας τῶν λατινοκρατούμενων περιοχῶν θά ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴ νοερὴ κηδεμονία τῆς χαμένης αὐτοκρατορίας καὶ θά εἶναι ὥριμος πιά, ὕστερα ἀπὸ μιὰ πολὺπλοκὴ ἐπεξεργασία, νά ἀφομοιώσει τὰ ξένα πολιτισμικά δάνεια, νά τὰ συνθέσει καὶ νά τὰ ζυμώσει μὲ τὴν πλούσια βυζαντινὴ παράδοση. Ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικά δημιουργήματα πού πρῶτα θά δεχτοῦν νεωτερικὲς ιδέες εἶναι οἱ φορητὲς εἰκόνες. Πατὶ ἡ εἰκόνα κινεῖται, μεταφέρεται καὶ ταξιδεύει, ὅπως ἀκριβῶς ταξιδεύουν καὶ διαχέονται οἱ ιδέες.

39. Chryssa A. Maltezu, *Monjes latinos en Romania: Un programa religioso, Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, ἐπιμ. P. Badenas, A. Bravo, I. Perez Martin, Μαδρίτη 1997, σ. 51.

40. Ὁ.π., σ. 56-57.

41. Χ. Μπούρας, Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο (τ. Γκλάτσα) τῆς Ἡλείας, *ΔΧΑΕ IB'* (1984), σ. 239-262.

42. Ε. Κριαράς, *Νέο ἑλληνικό λεξικό τῆς σύγχρονης δημοτικῆς γλώσσας γραπτῆς καὶ προφορικῆς*, Ἀθήνα 1995, στ. 1444, λ. *φλάρος* (μνεία: Maltezu, ὀ.π., ὑποσημ. 39), σ. 57.

43. Μνεία: Fr. E. Thiriet, *La symbiose dans les états latins formés sur les territoires de la Romania byzantine (1202-à 1261). Phénomènes religieux, XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports, I: Histoire*, Ἀθήνα 1976, σ. 18. Maltezu, ὀ.π. (ὑποσημ. 39), σ. 57.

Chryssa Maltezou

**SOCIETY AND ART IN GREECE
DURING THE 13th CENTURY.
HISTORICAL INTRODUCTION**

The historian who examines the canvas on which is woven the social reality of the Greek East under Western domination encounters three major problems that are decisive for our understanding of the gradual changes evidenced in society during the 13th century. The first concerns the behaviour of the Greeks who found themselves under the control of Westerners and, specifically, the attitude of the nobles in the face of determined foreign elements. The second deals with the complex body of evidence about the

Western presence in the Greek lands. The third central problem relates to the religious divide between the subject populations and the conquerors. The investigation of these questions can lead to substantive interpretative keys, permitting us not only to comprehend the resulting transformations and reorganizations in the social system, but also to understand the artistic physiognomy of each region with greater clarity.